

*Sense- Fiili Üzerine**A Study on The Verb Sense-*

Mevlüt GÜLMEZ*

ÖZET

Kelime türetme biçimlerinden birisi de tarihî metinlerde kullanılan kelimelerin yeniden canlandırılmasıdır. Bu yöntem, Cumhuriyet Döneminde, özellikle Arapça ve Farsça kelimelerin istilasını önlemek için önerilen yöntemlerden biridir. Sözü edilen dönemde bu yöntemle canlılığını yitirmiş pek çok kelime Türkçeye yeniden kazandırılmıştır.

Bu makalede, 15. yüzyıl şairlerinden Hümâmî'nin bir şiirinde, eski bir atasözünde ve bugünlerde bazı şiirlerde rastladığımız "sense-" fiili üzerinde durulacaktır. Ayrıca, "sense-" fiilinden hareketle -sA yapım ekinin görevleri üzerinde durulup, Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki kullanımıyla ilgili örnekler verilecektir.

ANAHTAR KELİMELER

sense-, +sA- eki, Türetme, Canlandırma

ABSTRACT

One of the forms word derivation is revived words are used in historical texts. Especially in order to prevent the invasion of Arabic and Persian words is a method which is suggested in republic period. By this method, the aforementioned period has been earned many words that lost vitality in the Turkish Language.

In this article, in 15. century in a poem by Hümami, in an old proverb and will be dwell on "sense-" word which we have come across in some poems lately. In addition, the history "-sa-, -se-" making appendix and will be give nex amplex that deals with usage in Turc dialects.

KEY WORDS

sense-, suffix of +sA-, Derivation, Revival

* Okt. Dr., Selçuk Üniversitesi Rektörlüğü, Türk Dili Böl. Başkanlığı, mevlutgulmez@selcuk.edu.tr

Giriş

Kelimeler, bir veya birden çok heceli ses öbeklerinden oluşan ve tek başlarına zihindeki belirli kavramlara karşılık olan somut ve soyut söz kalıplarıdır; somut ve soyut kavramlar arasında ilişki kuran dil birimleridir. Dildeki anlamlı veya görevli en küçük birimler kelimelerdir (Korkmaz 2003: 6).

Dilin en canlı ve en dinamik unsurunu teşkil eden kelimeler zamanla kullanımdan düşebilir, terk edilebilirler. Uzun yıllar konuşma ve yazı dilinde yaygın olarak kullanılan birçok Türkçe kelime, Eski Anadolu Türkçesinin yerini Osmanlı Türkçesine bıraktığı 17. yüzyıldan itibaren kullanımdan düşmüştür. Bu kullanımdan düşüş daha sonraki yüzyıllarda artarak devam etmiştir. Bu durum, bazı yazar ve araştırmacılarca gereği kadar araştırılmadığı için, daha önce kullanılmış sonraları unutulmuş bu tarz kelimeler yapay/yapma sözcük sanılmıştır (Dilçin 1974: 100).

“Cumhuriyet döneminde yeniden gündeme getirilen sözcüklerden özellikle fiillerin -yeni sözcükler türetmeye son derece müsait oldukları için- dilde yaşatılmaları birinci koşul olarak görülmüş abartmak (mübalağa etmek), arıtmak (temizlemek), buyurmak (emretmek), yanmak (dönmek), öykünmek (benzemek), onamak (muvafık bulmak), yitmek (kaybolmak), yasamak (kanun koymak, eski anlamı tanzim etmek), gönenmek (refaha kavuşmak) gibi pek çok fiil yeniden hatırlanmıştır.” (Böler 2008: 22).

Şemseddin Samî, “Türk dilinin ıslâhı ve genişletilmesi konusunda Arapçadan kelime almak yerine aslî dilimiz olan Şark Türkçesinden kelime alınması taraftardır. Bunun gibi Garp Türkçesinde unutulup arkaik duruma gelen kelimelerin de yeniden canlandırılması gerektiğini savunur.” (Yavuzarslan 2004: 195-196).

Orhun Yazıtları’nda, Uygur metinlerinde, Karahanlı yadigârlarında ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde çok sık rastladığımız *kamağ* > *kamıg* > *kamug* > *kamu*; *yanut*-> *yanıt* kelimeleri Cumhuriyet döneminde yeniden canlandırılan kelimelerden sadece birkaçıdır. Bir dönem yazı dilimizi süslemiş daha sonra kullanımdan düşmüş ve unutulmuş kelimelerden birisi de bu makalenin konusunu oluşturan “*sense-*” fiilidir.

Sense- fiiline geçmeden önce kelime türetme şekilleri hakkında kısa bir bilgi verilmesi uygun olacaktır.

1. Kelime Türetme Yöntemleri

Dilimiz kelime ve eklerden oluşmaktadır. Dilimizin söz varlığını ise genel olarak kök+ek, gövde+ek, kelime+kelime birleşmeleri meydana getirmektedir. Dilin canlı ve sosyal bir varlık oluşu her zaman yeni kelimelere olan ihtiyacı gündeme getirmektedir.

Türkçenin kelime hazinesinin önemli bir bölümü türemiş kelimeler teşkil etmektedir. Basit kelimelerin yeni kavram ve ifadeleri karşılamakta yetersiz kaldığı durumlarda kelime köküne yapım eklerinin eklenmesi ile dil, çok sayıda yeni kelime kazanır (Karasoy 2004: 1).

Kelime ihtiyacı dilin kendi imkânları dâhilinde giderilemediği takdirde yabancı dillerden de kelimeler alınarak bu ihtiyaç karşılanmıştır. Dilimizde bu şekilde başta Arapça olmak üzere, Farsça, Fransızca ve diğer dillerden de dönem dönem önemli miktarda kelime alınmıştır. Bu durum istenilen bir tarz olmayıp Türkçenin büyük ölçüde yabancı diller tarafından istilasına sebep olmuştur.

Cem Dilçin, Cumhuriyet döneminde yeni kelime oluşturma biçimlerinde şu yöntemlerin kullanıldığını ifade etmiştir:

1. Halk ağzından ortak yazı diline aktarılan sözcükler.
2. Eski metinlerden taranıp yeniden canlandırılan sözcükler.
3. Türkçe köklerden Türkçe eklerle türetilen sözcükler
4. Birleştirme yoluyla yapılan sözcükler (Dilçin 1974: 99).

Hamza Zülfikar, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları* adlı çalışmasında ise Türkçede kelime ve terim türetmek için kullanılması gereken yöntemleri şu şekilde sıralamaktadır:

1. Yapım ekleriyle kök ve gövdelerden türetme
2. Kelime birleştirme yoluyla türetme
3. Halk ağızlarından kelime aktarma
4. Tarihî Türkçe metinlerden aktarma
5. Çağdaş Türk Lehçelerinden yararlanma (Zülfikar, 1991:162-183)

2. *sense-* Fiili

"*Sense-* fiili, sen zamirine *-sa-*, *-se-* yapım ekinin getirilmesiyle oluşmuş bir kelimedir. *Sense-* fiili Parlatır'ın hazırladığı "Osmanlı Türkçesi Sözlüğü"nde "özlemek" şeklinde anlamlandırılmıştır (Parlatır 2006: 1486).

Karşısındaki insana olan ihtiyacı ve ona olan hasreti, özlemi ifade eden bu kelimeye XV. yüzyıl şairlerinden Hümâmî'nin "sensedüm" redifli şiirinde rastlıyoruz. Şiir şudur:

Görmeyelden yüzüñi ben kim nigârum *sensedüm*
Âh u zâr-ıla geçer bu rûzgârum *sensedüm*

Gül cemâlûñ gülşenin gül bigi arz it bana ki
Bülbül-i şûrîde-vâr, iy gül-'izârum, *sensedüm*

Gönlümûñ şehrini kim vîrân idüptür zulm ile?
Gel yine ma'mûr kıl, ey şehr-yârum *sensedüm*

Sohbetinden vaslunuñ, ayrı düşelden ney bigi
Göklere ırgürmişem feryâd ü zârum *sensedüm*

Firkatûñ yolında ben toprak, anuñ-çün olmuşam
K'ilede senden yana yiller gubârum *sensedüm*

Gel berü cânum bigi iki cihânda sevgülü
Senden özge yoh-durur âlemde varum *sensedüm*

Ben HÜMÂMÎ düşmişem derdine nitekim Süheyl
Kandasın dermân yetiş ey Nevbahârum *sensedüm* (Timurtaş 1994: 196)

Besim Atalay'ın 1945 yılındaki bir makalesinde de *sense-* fiiline rastlıyoruz. Atalay, "Seni görür, *senser*; beni görür, *benser*." (Seni görür, sana yaltaklanır; beni görür, bana yaltaklanır.) şeklinde bir atasözünün varlığından bahseder. Atasözündeki "*sense-*" fiilinin anlamı Hümâmî'nin şiirindeki "seni özledim" anlamında değildir. Atalay, bu atasözünde geçen (*sensemek*, *bensemek*) fiillerinin bugün kullanılmadığını, ancak yukarıdaki atasözünde varlığını koruduğunu da ifade etmiştir. Atalay, Orta Anadolu'da dil zevki bozulmamış olan köylülerin dilinde bu ekle yapılmış birçok kelime olduğunu da ifade etmiştir. Bogasamak=ineğin boğa istemesi, ersemek=kadının koca istemesi, öysemek= özlemek, gibi örnekler hâlâ yaşamaktadır (Atalay 1945: 9).

İnternet ortamında şiir sitelerinde mevzu edindiğimiz -sA- ekiyle oluşturulmuş onlarca şiir vardır. Bunlardan birisi Hatice Acar tarafından kaleme alınmış olan aşağıdaki şiirdir:¹

Sensemek ve Bensemek
*Sensem*enin sersemliğinde
 Ölesiye özlerken benlik
*Sensem*enin ayırında
 Farkında değil senlik
 Tam benlik, tam da senlik
 (...) Hatice Acar

3. -sA- Ekinin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Durumu

Ek ile ilgili ilk bilgilere Dîvânü Lugâti't-Türk'te rastlıyoruz. Kâşgarlı Mahmud -sA- ekinin hem isim hem de fiil köklerine gelebilen nadir eklerden biri olduğunu ifade ediyor. Kâşgarlı, bu ekin *sa-* "say-" fiilinden geldiğini de belirtmektedir. Kâşgarlı, bu duruma örnek olarak, *أَرُّ سُوسَادِي* *er suwsadı* cümlesini örnek olarak vererek, "Adam susadı" şeklinde anlamlandırdıktan sonra "su adamın istekleri arasında sayılmıştır" anlamına da gelebileceğini ifade etmiştir (Atalay 1998-I: 281-282).

Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti't-Türk'te -sA- isimden fiil yapma ekiyle ilgili şu bilgileri de vermektedir: "Ö ve ʾ harflerinin iki, üç harfli isimlere olduğu gibi, iki üç harfli fiillere de geldiğini bilmelisin. Böyle sıygalar için henüz yapılmadığını, fakat yapılmak istenildiğini ve işleyenin o işi yapmak dileğinde olduğunu bildirir." (Atalay 1998-I: 279).

Muharrem Ergin ekle ilgili şu bilgileri vermektedir: "Bu ek de Türkçede eskiden beri kullanılan fakat işleklik sahası geniş olmayan eklerden biridir. Eskiden örnekleri daha çoktu ve istek ifadesi için kullanılırdı. Bugün ancak bir kaç fiilde görülür. Olma veya yapma ifade eden fiiller yapar. Eski Anadolu Türkçesindeki *buğa-sa-*, "ineğin boğa istemesi", *aygır-sa-* "kısrağın aygır istemesi", *buğur-sa-*, "dişi devenin erkek deve istemesi" gibi fiillerde, bugün *susa-*, *garipse-*, *umursa-*, *mühimse-* misallerinde bu ek vardır." (Ergin 1993: 174).

A. Von Gabain, *+sa-*, *+se-* ekini "arzulama, istek duyma bildirir" şeklinde açıklamıştır (Akalm 1995: 50).

¹ <http://www.siirkolik.net/siirler/167515-sensemek-ve-bensemek.asp> (15.02.2013)

Zeynep Korkmaz söz konusu ek hususunda: “+sA- eki, ad kök ve gövdele-
rinden eklendiği ada karşı istek ve ihtiyaç bildiren fiiller türetir: *aygırsa-* “kısarak
aygır istemek”, *boğasa-* “inek boğa istemek”, *duraksa-* “durmak istemek, durur
gibi yapmak”, *erse-, koçsa-, susa-, tekese-* vb.” Korkmaz ayrıca ekin “*gibi görmek,
gibi saymak*” anlamında fiiller türettiğine de değinmiştir. *çirkinse-* “çirkin bul-
mak”, *çoksa-* “çok bulmak” (Korkmaz 2003: 121, 122).

Hacıeminoğlu ise, “Karahanlı sahasında fiilden fiil yapan bir ek olarak da
kullanılan -sa-/ -se- isimlerden de aynı anlam ve mahiyette fiiller türeten işlek
bir ektir. Ekin bu durumu aslında Türk dilinin genel kurallarına aykırıdır. Çün-
kü Türkçede fiilden fiil türeten eklerle isimden fiil türeten ekler ayrıdır. Yani
aynı ek hem fiil tabanına, hem de isim tabanına gelmez; fakat -sa-, -se- bu kura-
lın dışında kalır.” şeklinde tanımlamıştır (Hacıeminoğlu 1996: 159).

Ahmet B. Ercilasun, *Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Dankoff ve Atalay neşirlerin-*
de önemli bir eksikliği de gözler önüne seriyor. Ercilasun, Dankoff ve Atalay'ın
fiil köklerine gelen -sA- ekinde ikinci harfi harekesiz kabul ederek okuduklarını
belirtmektedir (Ercilasun 2007: 142). Atalay ise DLT'de kırmızı renkli harekele-
rin müstensihne ait olmadığını düşünerek fiilleri *ıdısa-* اِئْسَادِ اِئْسَارُ yerine
ıdsa-; *ağısa-* اِغْسَامِ اِغْسَارُ değil *ağsa-* şeklinde okumasının daha doğru ola-
cağını ifade etmektedir.

Ercilasun “Kâşgarlı bu fiilin geniş zamanı ile mastarını *öpsēr men, öpsēmek*
şeklinde vermektedir. Burada -sē- eki *öp-* fiili üzerine gelmektedir. İkinci örnek
etsē- (et istemek) fiilidir; bu örnekte ise -sē- eki *et* ismine gelmektedir. Böylece ilk
bakışta ekin hem fiile, hem isme gelebildiği ve fiil veya isme “istemek, arzu et-
mek” manası kattığı görülmektedir. Ancak üçüncü örnekten itibaren fiille ilgili
örneklerde ikinci harfin esre veya ötre ile harekelendiği görülmektedir. *Atsā-*
değil *atisā-* (atmak istemek), *ötsē* değil *ötüsē-* (geçmek istemek).” (Ercilasun 2007:
140-141).

<i>itise-</i>	itmek istemek
<i>açısa-</i>	açmak istemek
<i>içise-</i>	içmek istemek
<i>aḥsa-</i>	aksamak
<i>ıdısamak</i>	göndermek istemek
<i>urusa-</i>	vurmak istemek
<i>üzüsemek</i>	koparmak istemek
<i>aşısa-</i>	aşmak istemek
<i>ağısa-</i>	(Yukarı) çıkmak istemek

<i>evse-</i>	evi özlemek
<i>evise-</i>	acele etmek istemek
<i>ukusamak</i>	anlamak istemek
<i>egise-</i>	eğmek istemek
<i>ögüse-</i>	övmek istemek
<i>üküse-</i>	toplamak istemek
<i>alışa-</i>	almak istemek
<i>emise-</i>	emmek istemek (Ercilasun 2007: 141).

Ercilasun'un Atalay ve Dankoff neşirlerinden farklı olarak okuduğu yukarıdaki örnekler -sA- ekinin fiilden fiil yapma eki olmadığını göstermektedir. Söz konusu ekin fiilden fiil yapma eki olarak algılanmasının en önemli sebebi Dankoff ve Atalay'ın hareketleri dikkate almadan yaptıkları okumadır.

-sA- eki bugün Çağdaş Türk Lehçelerinde de kullanılan bir ektir. Türkmen Türkçesinde hem -sa-, -se eki hem de -sira-, -sire- eki bulunmaktadır. Ekle ilgili şu bilgiler verilmektedir: “-sa-, -se-: küyse- “istemek; özlemek”, suvsa- “susamak”.

-sıra-, -sire-, -sura-, -süre-: Bir şeye olan meyli, bir şeye duyulan arzuyu gösteren fiiller türetir:

çaaysıra-	“çay içmek istemek”,
çilimsire-	“sigara içmek istemek” (Kara 2001: 29).

Öztürk, Yeni Uygur Türkçesinde -sa-, -se- ekinin görevini -sira-, -sire- ekinin karşıladığını ifade ettikten sonra ekle ilgili şu bilgileri vermektedir: “Fazla işlek olmayan bir ektir. Ek, çoğunlukla getirildiği ismin ifade ettiği nesnenin yokluğunu veya azaldığını, o nesneye karşı olan ihtiyacı veya meyli anlatan fiiller türetir.”

su-sira-	“susamak”
yer-sire-	“vatan hasreti çekmek” (Öztürk 1994: 37).

Bugünkü Kıpçak Türkçesi adlı çalışmada ekle ilgili şu bilgiler verilmektedir: -sa-/ -se-; -st-/ -si-, İsimlerden, istek, ihtiyaç ifade eden ve olma veya yapma bildiren fiiller türeten bu ek, Eski Türkçe devresinde de aynı şekli ve fonksiyonuyla vardı: Eski Türkçe *kökse-* “göğe yükselmeyi istemek”; *suvsa-*, *işidigse-* “işitmek istemek” İşlekliliği az olan bu ekin, sonraki lehçelerde de örnekleri azdır: Çağ. *susa-* “susamak”, Kıp. *körüvse-* “görmek istemek”, *suvsa-* vs. (Öner 1998: 62).

Tarama Sözlüğü'nde de -sa-, -se- ekini almış pek çok örneğe rastlıyoruz. Bunlardan birkaçı aşağıda gösterilmiştir.

ayğırsamak	kısrağın aygır istemesi
boğasamak	ineğin boğa istemesi
boturasamak	dişi devenin erkek deve istemesi
buğursamak	dişi devenin erkek deve istemesi
ersemek	erkek istemek.
ögsemek	özlemek, arzu duymak.
puğursamak	dişi devenin erkek deve istemesi

4. Sonuç

Cumhuriyetin ilk yıllarında, özellikle 1932’de o zamanki adıyla Türk Dili Tetkik Cemiyeti’nin kurulmasından sonra, dili arılaştırma çalışmaları içinde tarihî metinler gündeme gelmiştir (Böler, 2008: 22). Dili Arapça ve Farsçanın boyunduruğundan kurtarma çabasının da bir sonucu olan tarihî metinlerden faydalanma faaliyeti bugün kullandığımız pek çok kelimeyi dilimize yeniden kazandırmıştır.

Başta Dîvânü Lugâti’t-Türk olmak üzere Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde –sA- ekiyle pek çok kelime türetildiği görülmektedir. Dîvânü Lugâti’t-Türk’te geçen *atsa-*, *balıksa-*, *evse-*, *kağun-sa-*, “canı kavun istemek”, *çinüştürük-se-* “canı ‘cinüştürük’ istemek”, şeklindeki onlarca örnek, Türkçede sadece bir ekten yüzlerce yeni kelime türetilebileceğini göstermesi açısından da önemlidir.

Bugün Türk Dil Kurumu tarafından yabancı kelimeler için önerilen Türkçe karşılıkların önemli bir kısmının halk nezdinde kabul görmediği bilinmektedir. Bu yönüyle konuya yaklaşıldığında, bir dönem kullanılmış daha sonra farklı sebeplerle dilden düşmüş kelimelerin kabulünün ve hayatta kalma ihtimalinin yeni oluşturulan kelimelerden daha fazla olduğu düşüncesindeyiz.

Halk ozanı Âşık Şemî’nin “*Öysedim yâ Rabbenâ cânâna yol ver varayım*” mısrasında geçen “*öysedim*” (özledim), Hümâmî’nin “*Görmeyelden yüzünü ben kim niğârum sensedüm*” mısrasında geçen “*sensedüm*” (seni özledim) kelimeleri tarihî metinlerin sadece Cumhuriyet dönemi için değil bugün de kelime canlandırmak için önemli bir kaynak olduğunu göstermektedir. ©

KAYNAKLAR

- ATALAY, Besim (1945), "Türkçe'de (-samak, -semek) Eki Hakkında", *TD-B*, s. 5-10.
- ATALAY, Besim (1998), *Divanü Lûgati't Türk Tercümesi I*, Ankara, TDK Yay.
- BÖLER, Tuncay (2008), "Onmak Fiili Üzerine" *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* Sayı 38, Erzurum, s. 21-40.
- DİLÇİN, Cem (1974), "Cumhuriyet Döneminde Yeniden Canlandırılan Türkçe Sözcükler", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı*, Ankara, DTCF Yay., s. 99-103.
- DİLÇİN, Cem (1983), *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara, TDK Yay.: 503.
- DİVANÜ LÛGATİ'T-TÜRK DİZİNİ (1972), Ankara, TDK Yay., s. XXII + 168.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2007), "Kâşgarlı Mahmud'da -sâ-/sē- Eki" *Makaleler, Dil -Destan-Tarih -Edebiyat*, (Haz.: Ekrem ARIKOĞLU), Ankara, Akçağ Yay.
- ERGİN, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, Bayrak Basın-Yayımları.
- GABAIN, Anna Maria Von (1995), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çeviren: Mehmet AKALIN), Ankara, TDK Yay.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara, TDK Yay.
- KARA, Mehmet (2001), *Türkmençe (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)*, Ankara, Akçağ Yay.
- KARASOY, Yakup (2004), "Türkçede -ma (-me) Ekinin Yeri" *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz 2004, S 16, Konya, s. 1-14.
- KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara, TDK Yay.: 827.
- ÖNER, Mustafa (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara, TDK Yay.: 703.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (1994), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, TDK Yay.:593.
- PARLATIR, İsmail (2006), *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, , Ankara, Yargı Yay.

TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1994), *Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl (Grammer-Metin-Sözlük)*, İstanbul, Enderun Kitabevi.

YAVUZARSLAN, Paşa (2004), "Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sâmî'nin Kâmûs-ı Türkî'si" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 44, 2, s. 185-202.

ZÜLFİKAR, Hamza (1991), *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Ankara, TDK Yay.: 569.